

راهکارهای رفتاری افزایش امید(امید آفرینی) در قرآن کریم

با تکیه بر اندیشه های آیت الله جوادی آملی

(تاریخ دریافت ۱۳۹۹/۰۶/۱۵، تاریخ تصویب ۱۴۰۰/۰۲/۱۲)

دکتر حسین جلائی نوبری^۱

دانشیار، گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم پزشکی تبریز، ایران^۳

عضو شورای پژوهشی مرکز توسعه پژوهش های بین رشته ای معارف اسلامی و علوم سلامت منطقه ۲ کشور

چکیده

هدف از مطالعه حاضر بررسی راههای رفتاری امیدآفرینی در قرآن کریم می باشد و در این نوشتار از اندیشه های متفکر بزرگ اسلام، آیت الله جوادی آملی استفاده شده است. امید در قرآن حالت نفسانی است که فرد امیدوار را به تلاش جدی و امیدوار در دنیا از زندگی سالم، و در آخرت از نعمت های فراوان الهی بهره مند می گردد. با بررسی های انجام شده کتابهایی در این خصوص به رشته ی تحریر در آمده ولی در هیچ یک از آنها راهکارهای رفتاری افزایش امید آن هم با محوریت اندیشه های آیت الله جوادی آملی سخن به میان نیامده است بر همین اساس نوشتار حاضر درصدد تبیین راهکارهای رفتاری امید آفرینی در قرآن با تکیه بر اندیشه های آیت الله جوادی آملی بوده است از بررسی های عمل آمده چنین حاصل شد که در رأس همه امیدها، امید داشتن لقاء پروردگار، بالاترین درجه امید آفرینی است، امید آفرینی در سایه عمل صالح و عبادت تقویت می شود و به عبارت دیگر فرآیند آفرینش و ایجاد امید در فرد تحت تاثیر عمل صالح قرار می گیرد و نیرومندتر می شود.

واژگان کلیدی: امید، جوادی آملی، راهکار، راهکار رفتاری

مقدمه

این مقاله در پی پاسخ به این سؤال اصلی یعنی راهکارهای رفتاری افزایش امید در قرآن کریم با تکیه بر اندیشه های آیت الله جوادی می باشد:

یکی از راههای امید آفرینی در قرآن راهکارهای رفتاری می باشد، چرا که انسان با خودسازی و تحکیم رابطه خودش با خود و خدا و انجام اعمال صالح از قبیل تلاوت قرآن، نماز خواندن، و انفاق پیوند الهی و اجتماعی را محکم می نماید و همین سبب می شود انسان به آثار و برکات بی اندازه که امید دارند برسند. با بررسی های انجام شده کتاب هایی در این زمینه با عنوان «امید در قرآن و کتاب مقدس» نوشته محمد هاشم نعمت الهی و کتاب امید در زندگی از منظر قرآن کریم نوشته «علی اکبر مؤمنی» و مقاله ای نیز با عنوان جایگاه و نقش امید آفرینی در زندگانی با تأکید بر آموزه های قرآنی و دینی نوشته «محمد حسین مردانی نوکنده» و هم چنین پایان نامه ای با عنوان «تحلیل مفهوم امید از منظر قرآن و روانشناسی» نوشته زهرا محققیان وجود دارد. در آثار ذکر شده بیشتر بر جایگاه امید پرداخته شده است ولی در این تحقیق راهکارهای افزایش امید در قرآن بررسی شده و همچنین محور اصلی این تحقیق بر اندیشه های آیت الله جوادی آملی بنا شده است.

بخش اول: مفهوم شناسی

در تحقیق حاضر از مفاهیم کلیدی مثل امید، جوادی آملی، راهکار، راهکار رفتاری، استفاده شده است که به بررسی هر یک از آنها می پردازیم.

بند اول: امید

در لغت به معنای آرزو، رجاء، چشم داشت، انتظار، و به معنای اعتماد و استواری، اشتیاق با تمایل به روی دادن با انجام امری همراه با آرزوی تحقق آن، توقع و انتظار روی دادن امری

^۱ - معین محورا فرهنگ فارسی ج ۱، تهران امیرکبیر، چاپ بیست و سوم، ص ۲۵۶، واژه امید

خوش آیند، آنچه یا آنکه باعث خشنودی و پشت گرمی است، تکیه گاه، محل پناه آمده است. در مقابل امید، یأس، ناامیدی و بیم داشتن می باشد. منظور ما از امید، امید داشتن است یعنی افکار مثبت، باورهای مثبت، عوامل مثبت و گرایش های رفتاری که سازگار با افکار، باورها و عواطف یاد شده.

بند دوم: جوادی آملی

عبدالله جوادی آملی معروف به آیت الله جوادی آملی (زاده ی ۱۳۱۲، آمل) فقیه، فیلسوف، عارف، مفسر قرآن و عضو جامعه مدرسین و از مراجع تقلید شیعه و ایرانی است. وی سابقه ی عضویت مجلس خبرگان قانون اساسی، جامعه ی مدرسین، مجلس خبرگان رهبری و شورای عالی قضایی را داشته و سال ها یکی از امامان جمعه موقت قم بوده است. تحصیل، جوادی آملی پس از پایان ششم ابتدایی، در سال ۱۳۲۵ وارد حوزه علمیه آمل شد. در آنجا ادبیات، شرح لمعه، قوانین، شرایع، امالی شیخ صدوق و سایر کتب سطح را از استادانی چون ابوالقاسم فرسیو، محمد غروی، عزیز الله طبرسی، آقا ضیاء آملی، احمد اعتمادی، ابوالقاسم رجایی، شعبان نوری و یدرش میرزا ابوالحسن جوادی آموخت. پس از آن به حوزه علمیه مشهد رفت ولی در آنجا ماندگار نشد.^۱ در سال ۱۳۱۹ به تهران رفت و با راهنمایی محمدتقی آملی، تحصیلات خود را در مدرسه ی مروی ادامه داد. در آنجا رسائل و مکاسب را از اسماعیل جاپلقی، سیدعباس فشارکی و محمدرضا محقق قرار گرفت، و از دروس هیئت، طبیعیات، اشارات، بخش هایی از اسفار و شرح منظومه، بخش های الهیات و عرفان اشارات و مبحث نفس اسفار را از مهدی الهی قمشه ای استفاده و شرح فصوص الحکم را از فاضل تونی و درس

^۱ - اکبری، حسن، همکاران فرهنگ بزرگ سخن، ج ۱ تهران، مهارت ص ۵۷۲، ص ۵۷۳، واژه امید، دهخدا علی اکبر، لغت نامه، ج ۸، دانشگاه تهران، ص ۲۲۲، واژه امید

^۲ - (www.jameehmodarresin.org) سایت مهرنیز، زندگی نامه آیت الله جوادی آملی (۱۳۹۸/۹/۵)

^۳ - همان.

^۴ - همان.

خارج فقه و اصول را از محمدتقی آملی آموخت. در سال ۱۳۳۴ با تشویق محمدتقی آملی، برای تکمیل تحصیلات به حوزه علمیه قم کوچ کرد در آنجا مدتی از درس خارج فقه سیدحسین طباطبایی، بروجردی استفاده کرد و بیش از دوازده سال در درس خارج فقه محقق داماد حضور یافت. همچنین حدود پنج سال در درس خارج میرزا هاشم آملی شرکت کرد. از همان ابتدای ورود به قم، رابطه علمی خود را با فیلسوف و مفسر قرآن، سید محمدحسین طباطبایی آغاز کرد که این ارتباط تا پایان عمر وی ادامه یافت. برخی از دروسی که از او آموخت، عبارت است از بخش های نفس و معاد اسفار، درس خارج اسفار، الهیات و برهان شفا، تمهید القواعد، علم حدیث، تفسیر قرآن کریم، شرح اشعار حافظ، تطبیق فلسفه شرق و غرب و بررسی فلسفه های مادی. جوادی آملی در طی نیم قرن اخیر به تدریس فقه، اصول، تفسیر، فلسفه و عرفان اشتغال داشته، چندین هزار شاگرد پرورش داده است که برخی از آنان در حال حاضر از شخصیت های سیاسی و علمی ایران و برخی کشورهای اسلامی هستند. ایشان تألیفات زیادی در زمینه های مختلف دارند از جمله ی آنها میتوان در زمینه ی، تفسیر ترتیبی و موضوعی قرآن کریم، عترت و عرفان، فلسفه، کلام جدید و قدیم، فقه، حقوق اجتماعی معارف و... برشمرد. در تحقیق حاضر از کتاب تفاسیر ایشان بهره گرفته شده است.

بند سوم: راهکار

راه در لغت به معنای روش، طرز، طور، عمل، اسلوب، سبک، شیوه، طریقه آمده است.^۱

روش معادل "متد" که از واژه یونانی "متا" به معنی در طول و "اودوس" یعنی "راه" گرفته شده است و مفهوم آن "در پیش گرفتن راهی" برای رسیدن به هدف مقصودی با نظم متوالی خاص است.^۲

^۱ - علی اکبر، دهخدا، فرهنگ دهخدا، ج ۲۶، تهران، موسسه لغت نامه دهخدا، ۱۳۷۳ش، ص ۲۳۱، ذیل واژه ی شیوه.

^۲ - عبدالکریم، سروش، علم شناسی فلسفی، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۳، ص ۱۶۵.

راهکار در اصطلاح: گاه معنایی متفاوت با آن دارد و راهکار را جزئی از روس می‌داند، بنابراین نمونه‌های رفتاری که عمل به آن‌ها موجب تحقق طرح‌های راهبری آموزشی (روش‌ها) می‌شود را راهکارها می‌نامند.^۱

البته برخی به جای "راهکارها" از "شیوه و روش" استفاده کرده‌اند و اجزای روش‌ها، یا روش‌های کوچک‌تری را که در درون روش‌های بزرگ و کلی به کار گرفته می‌شود با اصطلاح فنون بیان کرده‌اند.

بند چهارم: راهکار رفتاری امید آفرینی

منظور از راهکارهای رفتاری امید آفرینی، شناسایی مهمترین کارکردهای تاثیرگذار بر امید آفرینی است که موجب می‌شود امید در رفتار متری تقویت شود. مهمترین آثاری که بر امید بخشی تاثیر دارند از این قرار است:

۱- یکی از آثار تلاوت قرآن کریم افزایش نور معرفت است، افزایش معرفت به بهبود رابطه انسان با خودش می‌انجامد، تبعاً کسی که با خود ارتباط درست داشته باشد از امید آفرینی بیشتر برخوردار می‌شود.

۲- از آثار اقامه نماز بهبود رابطه بین انسان و خالق مطرح است که فرد با عبادت کردن تلاش می‌کند وظیفه بندگی را به جا آورد بدیهی است وقتی روابط بین بنده و بنده پرور سالم باشد، انرژی و امید بیشتری نسبت به کسانی که از داشتن رابطه سالم بی بهره است، خواهند داشت.

۳- در انفاق کردن رابطه فرد با افراد دیگر و با خدا مطرح است، کسی که انفاق می‌کند پذیرفته است که نسبت به جامعه وظیفه دارد، دیگران را دوست دارد، انفاق گر انگیزه خود را

^۱ - یحیی، کاظمی، روشها و فنون تدریس: با تاکید بر کاربرد در مدارس ایران، تهران، جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۵، ص ۳۰.

برای افزایش سطح کیفی روابط با دیگران را نشان می‌دهد که تبلور امیدواری و امید آفرینی در وجود است.^۱

بخش دوم: امید در قرآن کریم

مسئله امید و امیدواری به آینده، در قرآن به دفعات متعدد و به شیوه‌های مختلف، بیان گردیده است. به طور کلی مفهوم امید در لایه مثبت و منفی، در قرآن کریم از راه کلید واژه‌هایی همچون رجاء (انتظار امری محبوب و پسندیده که اکثر اسباب آن محقق باشد)، طمع (تمایل نفس از روی حرص و آرزوی شدید، به چیزی خارج از دسترس)، امل (آرزوی که انتظاری طولانی در آن وجود دارد)، و تمنی (میل به حصول امری همراه با تقدیر و اندازه گیری آن) قابل پیگیری است.^۲ از میان واژگان فوق، تنها واژه «رجاء» است که فرد امیدوار در راه رسیدن به امیدش، کار و تلاش میکند و موجبات رسیدن به امر محبوب را فراهم می‌سازد.^۳ با بررسی آیات مشتمل بر واژگان امید، می‌توان بدین نکته دست یافت که گرچه امید، ماهیتی مثبت و پسندیده است اما از آن رو که عوامل پدیدآورنده‌ی آن و موانع به هم زنده‌ی آن، ممکن است ماهیتی حقیقی و با کاذب داشته باشند می‌توان به تقسیم آن به صورت زیر پرداخت:

الف) امید مطلوب، صادق و حقیقی: این نوع امید، مربوط به اموری است در جهت رضای الهی و هماهنگی با واقعیت وجودی انسان است و به دو گونه در قرآن مطرح گردیده، امید به آخرت و برخورداری از رحمت الهی که عموم مؤمنان چنین امیدی دارند، و امید به

^۱ - (<http://rcb.ir>)؛ از مقاله حمیداله شریفی، راه های امید آفرینی در قرآن و موانع آن، ۱۳۹۸/۹/۴.

^۲ - ابن منظور، لسان العرب، ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، اسماعیلین حماد جوهری، الصحاح، حسن مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن خلیل بن احمد، فراهیدی، العین، راغب اصفهانی، المفردات ذیل ریشه کلمه

^۳ - عبدالحسین طیب، اطیبا لیان، ج ۵، ۳۳۴، ارشیدالدین میدی، کشف الاسرار، ج ۳، ص ۴۶۲، محمدجواد مغنیه، الکاشف، ج ۳، ص ۳۴۱ محمد گنابادی، بیانا لسعاده، ج ۲، ص ۱۸۹، عبدالرحمن بن محمد ثعالبی، جواهر الحسان فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص ۴۰

لقای خدا که مؤمنان خاص و انسانهای کامل، از آن برخوردارند. این نوع امید در قالب واژگان رجاء مذموم و ناپسند، طمع منفی و ناپسند، امل و تمنی بیان گردیده است.

ب) امور نامطلوب، کاذب و مجازی: این نوع، مربوط به اموری است که رضای الهی در آن لحاظ نمی‌گردد و حاصل از وسوسه‌های نفس یا القاءات شیطان است: «وَلَا ضَلَّ لَهُمْ وَلَا مَنِيْنُهُمْ وَلَا مَرْئُهُمْ فَلْيَبْتَئِكُنَّ آذَانَ الْأَنْعَامِ وَلَا مَرْئُهُمْ فَلْيَغْيِرْنَ خَلْقَ اللَّهِ وَ مَنْ يَتَّخِذِ الشَّيْطَانَ وَلِيًّا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَقَدْ خَسِرَ خُسْرَانًا مُبِينًا» این نوع امید در قالب واژگان رجاء مذموم و ناپسند، طمع منفی و ناپسند، امل و تمنی بیان گردیده است.

بدون تردید، امید صادق و کاذب تأثیر بسیار زیادی در زندگی آدمی دارد و تنها امید صادق و حقیقی است که انسان را به یاد خداوند انداخته و همواره وجود او و حاضر و ناظر بودن او را به اندیشه آدمی مخاطره می‌نماید. برای ایجاد امید و روحیه امیدپروری در آدمی، از آنروست که چون انسان سالم و کامل، دارای شخصیتی می‌باشد که به طور طبیعی در زندگی فردی و اجتماعی خود را نشان می‌دهد به همین دلیل، اگر از نظر شخصیتی نسبت آینده امیدوار نباشد، به طور طبیعی، رفتاری بیرون از عرف طبیعت انسانی از خود بروز می‌دهد که در جهت دادن جامعه به سمت ناامیدی و افسردگی بی‌تأثیر نخواهد بود. در بعد رفتاری نیز، قرآن کریم برای افزایش امید آدمی در زندگانی دنیوی و نیز پرورش روح امید در جامعه، در قالب راهکارهای رفتاری به تقویت روح امید در جامعه پرداخت است. مهمترین راهکارهای رفتاری قرآن در حوزه فردی عبارتند از: ذکر، تهجد، نماز، و تلاوت قرآن، و در حوزه اجتماعی: انفاق، احسان، عفو و بخشش، امر به معروف و نهی از منکر، وفای به عهد.^۱

بنابراین، همان گونه که گفته شد، در فرهنگ قرآن، مسئله امید و امیدواری از جهات مختلف و به زبان‌های گوناگون مورد تأکید و ترغیب واقع شده که در ادامه، تفصیل هر یک بیان گشته

^۱ - نساء: ۱۱۹

^۲ - پرچم، محققان، راه کارهای ایجاد و افزایش امید از دیدگاه روان‌شناسی مثبت‌نگر و قرآن، ۱۳۹۰

است و اگر آدمی به مفهوم واقعی این محورها و زیر مجموعه های آن به صورت عمقی و نه سطحی پی ببرد طبعاً بخش عمده ای از چگونه زیستن خواهد بود. راهکارهای رفتاری قرآن برای افزایش و تقویت امید در آدمی.

مقصود از راهکارهای رفتاری، روشهای عملی برای افزایش و تقویت امید در آدمی است، راهکارهای که به رفتار و عملکرد آدمی برای افزایش امید صادق و حقیقی می پردازد این راهکار در فرهنگ قرآن، در دو قالب فردی و اجتماعی مطرح گردیده است تا آدمی علاوه بر غنی سازی امید در درون خویش، به افزایش امید در جامعه نیز کمک نماید چرا که یکی از ویژگی های دین اسلام این است که آیین تکروی و تک مسئولیتی نیست و جامعه های که در آن، اصول اجتماعی و پیوندهایی نظیر انفاق، احسان و امثال آن وارد شوند و اجرا گردند، بدون شک می تواند تضمین گر آرامش و امنیت و همچنین تقویت کننده روحیه امید و امیدواری در تمامی انسان ها باشد.

لازم به ذکر است کلیه عبادات و اعمال دینی در فروزانی و تقویت چراغ امید در دل نقش دارند، اما نقش راهکارهای زیر به عنوان اساسی ترین و فراگیرترین آموزه ها، به مراتب اثر بخش تر و جاودانه تر است

۳. راهکارهای فردی

۳-۱- ذکر خداوند

علّت اصلی اضطرابها و آشفتگی های روانی و روحی انسان معاصر، غفلت از یاد خداوند است. آیت الله جوادی آملی در تفسیر تسنیم، سوره بقره، آیه ۱۵۲ چنین می فرماید:

یکی از نتایج تلخ غفلت نابینایی دل است همانگونه که اثر یاد خدا بصیرت و بینش دل است نسیان خدا با کوری دل همراه است. چنانکه خدای سجان می فرماید:

دیدگان آنها مرا نمی‌بیند؛ (أَعْيَنَهُمْ فِي غَطَاءٍ عَنْ ذِكْرِي) این کوری در قیامت که ظرف ظهور حقایق است نمایان می‌شود.^۱ از نتایج تلخ دیگر غفلت از یاد خدا، قرار گرفتن در فشار و تنگنای زندگی است:

(وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى) از این رو دنیا طلب هرگز آرامش و آسایش ندارد و همواره گرفتار دلهره و فشار است که مبادا آنچه را دارد از دست بدهد.

آیه (وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا) در قبال آیه شریفه (وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا)^۲ کسی که به یاد خدا و اهل تقواست در شرح صدر است و هرگز در کار خود نمی‌ماند و هیچگاه در فشار قرار نمی‌گیرد. یکی از تأثیرات ذکر خدا در قلب، آرامش است:

(الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ)^۳ به این مطلب مهم هشدار می‌دهد که آگاه باشید تنها راه و عامل آرامش قلب، یاد خداست کسی که خواهان آرامش و آسایش در زندگی است پیوسته باید به یاد خدا باشد در این حال نه فقدان چیزی او را نگران می‌کند و نه برخورداری و وجدان چیزی او را به وجد می‌آورد.^۴ و آنچه از امام سجاد(ع) در دعای ابوحمزه ثمالی رسیده است (بذکرک عاش قلبی) ناظر به همین است یعنی معیشت سعیدانه دل در ظل یاد تو تأمین است.^۵

^۱ - کهف: ۱۰۱

^۲ - طه: ۱۲۴

^۳ - طلاق: ۲

^۴ - رعد: ۲۸

^۵ - تفسیر نسیم، ج ۷، ص ۵۴۷

^۶ - مصباح المتهجد، مفاتیح الجنان، دعای ابوحمزه ثمالی

بخش سوم: ترس از خدا (ترس امیدآفرین)

خداوند در آیات بسیاری تأکید می ورزند که آدمی باید تنها از او بترسند و این ترس همواره باید در او موجود باشد.

«فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُونِ إِنَّ كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ»^۱

چرا که این نوع ترس، در صورت نفوذ در ژرفای درون انسان، او را از ارتکاب اعمال مهلک بازداشته و به کارنیک و پیشتازی در عرصه فعلیت وا می دارد و درحقیقت ترسی است امید-آفرین که سبب تحکیم پایه های امید در آدمی می گردد. آیت الله جوادی آملی در تفسیر این آیه شریفه چنین می فرماید:

انسان باید میان خوف و رجا و نفی خوف از غیر خدا و ترس از خدا باشد. خدای سبحان به مؤمنان دستور می دهد، از خدا بترسند و پروردگارشان را با بیم و امید بخوانند، (يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَ طَمَعًا)^۲، (يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ)^۳؛ قرطبی گفته است که خوف بمعنای ترسیدن و گریه کردن نیست، بلکه به معنای ترک و رها کردن چیزی است که انسان از آن واهمه دارد، بنابراین اشک ریختن اگر همراه با گریختن از گناه نباشد، خوف کاذب است. وی داستان ربیع بن خثیم را نقل می کند که هنگام عبور از کوره آهنگری بیهوش می شد این جریان را به علی ابن ابی طالب (ع) گفتند و آن حضرت فرمود هرگاه چنین شد به من خبر دهید. چنین کردند و حضرت علی (ع) در آنجا حاضر شدند و با دست مبارکشان از زیر پیراهن

^۱ - آل عمران: ۱۷۵

^۲ - تفسیر تسنیم، ج ۱۶، ص ۳۵۹

^۳ - سجده: ۱۶

^۴ - نحل: ۵۰

او حرکت قلبش را تند یافتند و فرمود (آشهاد اَنْ هَذَا أَخَوْفُ أَهْلِ زَمَانِكُمْ) در بسیاری از آیات مربوط به امید، این نوع ترس در کنار واژه ی طمع استفاده شده است.^۲

بخش چهارم: توبه و انابه به سوی خداوند

توبه و انابه به سوی پروردگار، راهی است که خداوند در برابر انسانها قرار داده است تا از یأس و ناامیدی بپرهیزند و بدانند آفریدگارشان پذیرنده افراد عاصی است.

«وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ»^۳

از این رو انسان گنهکار با انجام گناه دچار عصیان گردیده و امیدش را در زندگی از دست داده، با انابه می تواند آرامش خود را بازیابد و امید خویش را تحکیم کند.^۴

بخش پنجم: تهجد و شب زنده داری

خداوند در سوره ی زمر، شب زنده داران و متهجّدان را امیدوار خواند و نماز شب و شب زنده داری را از عوامل امیدبخش معرفی کرده است.

(أَمَّنْ هُوَ قَانَتْ آثَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا يَحْذَرُ الْآخِرَةَ وَيَرْجُو رَحْمَةً رَبِّهِ)^۵

چرا که در دل شب و به هنگام فرونشستن غوغای زندگی مادی و آرامش روح و جسم انسان پس از قدری استراحت، حالت توجه و نشاط خاصی به انسان دست می دهد که درعین بی نظیر بودن، فوق العاده روح پرور، تکامل آفرین و امیدبخش است. در چنین زمانی امیدواران حقیقی

۱ - ر.ک. الجامع الاحکام القرآن، ج ۲، ص ۴، ص ۲۶۵

۲ - ر.ک. اعراف: ۵۷

۳ - شوری: ۲۵

۴ - ر.ک. رعد: ۲۷ - ۲۸

۵ - زمر: ۹

با تمام وجود، رو به درگاه معبود می آورند و سر بر آستان معشوق می ساینند و با بیم و امید او را می خوانند.

بند اول: تأکید آیت الله جوادی آملی بر بهره گیری کامل انسان از عمر خود

آیت الله جوادی آملی بر بهره گیری کامل انسان از عمر خود تأکید کرد و در مقام بیان فضیلت نماز شب گفت: از منظر امام صادق (ع) سه چیز است که مایه فخر و زینت انسان است که یکی از آنها نماز شب است. آیت الله جوادی آملی در ادامه با اشاره به آیات نورانی قرآن کریم به بیان بهره گیری کامل انسان از عمر خود و فضیلت نماز شب پرداخته و تصریح کرد: مطلب اساسی که قرآن به ما آموخت فرمود شما این سرمایه ای که خدا به شما داده به نام عمر، این را در بامداد و شامگاه صرف سخن با او بکنید چرا که این عمل روح پرور، تکامل آفرین و امیدبخش است.

بخش ششم: هجرت و جهاد در راه خدا

طبق این آیه «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَٰئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ»^۱

آیت الله جوادی آملی در تفسیر این آیه می فرماید:

امید بر رحمت الهی، بر پایه این آیه مؤمنان، مهاجران و مجاهدان همگی به رحمت الهی امیدوارند و این نشان آن است که امید به رحمت الهی به مهاجران و مجاهدان اختصاص ندارد بلکه همه اهل ایمان چنین اند. اگر کلمه «الذین» امید به رحمت الهی ویژه کسی می شد که از نظر حسن فاعلی مومن و از نظر حسن فعلی اهل هجرت و جهاد است لیکن بر اثر تکرار «الذین» و عطف (وَالَّذِينَ هَاجَرُوا....) به (الَّذِينَ آمَنُوا) هم مؤمنان اهل هجرت و جهاد به رحمت الهی امیدوارند و هم مؤمنانی که توفیق هجرت و جهاد نیافته اند. بر این اساس،

امیدواران به رحمت الهی و مراتبی دارند: مؤمنان اهل هجرت و جهاد در راه خدا در مرتبه‌ای والا از رجای واثق و رحمت خاص برخوردارند و مؤمنان غیر مهاجر و مجاهد در مرتبه متوسط یا ضعیف از رجا و رحمت قرار دارند.^۱

بند اول: راز تعبیر به «رجاء»

قرآن کریم در آیات فراوانی ایمان و تقوا (عقیده و عمل صالح) را که همان حسن فاعلی و فعلی است معیار سعادت دنیا و آخرت معرفی کرده است، از این رو دارنده این دو عنصر اساسی یقیناً به بهشت می‌رود و از عنایت و رحمت خاص پروردگار برخوردار است لیکن راز اینکه خداوند در این آیه به «رجاء» تعبیر کرده و اهل ایمان و اهل هجرت و جهاد در راه خدا را «امیدوار» به رحمت خود دانسته است: (أُولَئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ) این است که تعبیر یاد شده به لحاظ قابل است نه فاعل، زیرا گرچه از طرف خدای سبحان وفای به وعده بهشت قطعی است و او هرگز در وعده اش خلاف نمی‌کند (إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ) ولی کسی که دارای ایمان و عمل صالح است. جزم به حسن عاقبت ندارد بلکه در حد «رجاء» است.

بخش هفتم: راهکارهای اجتماعی

بند اول: انفاق

یکی از مهم‌ترین آثار انفاق، از بین بردن تنشهای اجتماعی و افسردگی‌های ناشی از فقر است چرا که انفاق خالصانه سبب تطهیر و تزکیه نفس است «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا»^۲ نه تنها نفس انسان را از پلیدی بخل و خودخواهی نسبت به فقرا پاک می‌گرداند بلکه سبب رشد آن و اعتلا بخشیدن خیرات و برکات اخلاقی و فضائل انسانی در درون جان

^۱ - تفسیر تسنیم، ج ۱۱، ص ۳۷

^۲ - آل عمران: ۹

^۳ - توبه: ۱۰۳

آدمی می شود تا جایی این صفات در درون جان آدمی تثبیت می گردد و آرامش حقیقی و ثبات روحی بر آدمی حاکم می شود.

«الَّذِينَ يَنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَتَثْبِيتًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ»^۱

آیت الله جوادی آملی می فرمایند: این جمله پیام کلی برای همه انسانهاست و در مورد انفاق روی سخن با مؤمنان است که از یک سو دلگرم باشند که خدا اعمال خالصانه آنان را می بیند و پاداش متناسب می دهد و از سوی دیگر آمیزش اعمال به «ریا»، «منّ» یا «أذى» پرهیزند چون خدا آن را باطل خواهد ساخت.^۲ و آرامش حقیقی و ثبات روحی بر آدمی حاکم می شود اما افرادی که انفاقشان همراه با اذیت یا از روی ربا و خودنمایی است، دائم در حال بی ثباتی، ناآرامی، نگرانی، اضطراب، و تضاد روحی به سر می برند.^۳

بند دوم: امر به معروف و نهی از منکر

آیت الله جوادی آملی می فرمایند: از اصول ارتقا و پایه پیشرفت و پویایی جامعه، اصل امر به معروف و نهی از منکر است. لازم تربیت صحیح، انجام این دو اصل است: اگر فرد یا جامعه ای مبتلا به بیماری ترک معروف و انجام دادن منکر شود، از مسیر سعادت و پیشرفت خود دور می افتد، به همین جهت دین، عمل به این اصل را وظیفه و رسالت همه مسلمانان می داند. مواظبت و نصایح، انزجار و تنفر و در نهایت، قیام در مقابل اعمال زشت و عاملان آن، برای ما اصلی ثابت و پذیرفته شده است که نه تنها حکم شرع، تأیید عقل را نیز به دنبال دارد. نقطه ی مقابل امر به معروف و نهی از منکر، غیبت است که از عوامل مهم انحطاط به شمار می آید، کسی که آشکارا معصیت میکند متجاهر به فسق است و نقل رفتار او غیبت شمرده نمی شود، اما اگر کسی مخفیانه حرامی مرتکب شد، متجاهر به معصیت نیست و چون علنی گناه نکرده نهی از

^۱ - بقره: ۲۶۵

^۲ - تفسیر تسنیم، ج ۱۲، ص ۳۸۹

^۳ - ر.ک. بقره: ۲۶۴

منکر او واجد است.^۱ با عمل به این اصل جامعه پیشرفت میکند، اما با غیبت کردن او مشکلی حل نخواهد شد بلکه فقط عقده درونی غیبت گشوده می‌شود؛ از این رو در روایات آمده است: **الْغِيْبَةُ جُهْدُ الْعَاجِزِ**.^۲

ترک این واجب الهی، انحطاط و پستی جامعه را در پی دارد، زیرا ترک آن نشانه ضعف نفس و به تدریج، مایه ضعف اراده و عمل می‌گردد، با سست شدن اراده و نفس، فرد به خود جرأت انجام دادن این کار را نخواهد داد.

دین اسلام عمل به این اصل را مایه سعادت و کمال و برتری جامعه می‌داند.^۳

بند سوم: احسان

از نظر قرآن شخص محسن و نیکوکار، انسانی است امیدوار به لطف و عنایت خداوند و معتقد به وعده‌های او، از اینرو هر کس امیدوار به رحمت الهی می‌باشد باید نیکوکار گردد.^۴

بند چهارم: عفو و گذشت

عفو و صفح، از مصادیق احسان است «فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ»^۵

آیت الله جوادی آملی در تفسیر آیه‌ی مبارکه می‌فرماید:

خدای سبحان به پیامبر (ص) عفو و صفح از یهودیان را دستور می‌دهد، زیرا احسان کنندگان را دوست دارد: «فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ»

۱ - جوادی آملی، عبدالله، جامعه در قرآن، ص ۳۸۷

۲ - نهج البلاغه، حکمت ۴۶۱

۳ - ر.ک. اعراف: ۵۶

۴ - همان

۵ - مائده: ۱۳

اگر یهودیان تبهکار، ملعون، قسی القلب، تحریفگر و همواره خائن اند. چگونه خداوند از پیامبر (ص) عفو و صفح آنها را خواسته است؟

به این سؤال جواب هایی داده اند:

۱- حکم این آیه با مضمون آیه «سيف» (قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ) نسخ شده است.^۲

این جواب تام نیست، زیرا سوره «مائده» پس از سوره «توبه» و طبق بیان حضرت امیرالمؤمنین (ع) حداکثر دو ماه و بیست روز قبل از رحلت پیامبر (ص) نازل شده است.^۳

۲- احسان یاد شده مخصوص گروه اندکی از آن هاست و استثنای (إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ)

درباره ی شخصی به نام عبدالله بن سلام و امثال وی است که از یهودیت دست کشیدند و به اسلام گرویدند، پس درباره آن ها به عفو صفح دستور داده است.^۴

این جواب نیز صواب نیست، ؛ چون آن ها پیش تر در حوزه اسلامی زندگی می کرده و مانند سایر مسلمان ها از نعمت عفو و صفح رسول گرامی (ص) برخوردار بوده اند به علاوه با سیاق آیه نیز سازگار نیست سیاق آیه این است که یهودی های کنونی چنین اند، ولی تو از آن ها درگذر.^۵

۱ - توبه: ۲۹

۲ - التفسیر الکبیر، مج ۶، ج ۱۱، ص ۱۹۲

۳ - ر.ک: تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۳۱۷، مجمع البیان، ج ۱-۲، ص ۶۷۷

۴ - التفسیر الکبیر، مج ۶، ج ۱۱، ص ۱۹۲

۵ - تسنیم، ج ۲۲، ص ۱۶۴

۳- امر به عفو در اواخر عمر پیغمبر (ص) بوده است، زیرا سوره مائده در اواخر عمر آن حضرت (ص) نازل شده است، یعنی از آن‌ها درگذر، چون قدرت داری، و بدان که این‌ها خائنانه زندگی می‌کنند.

پاسخ سوم درست است یعنی زکات قدرتی که یافته اید، عفو و صفح از مخالفان فرومانده است. عفو صفح احسان است و هر محسنی محبوب و مورد عنایت خاص خداست، پس این گذشت محبوب الهی است. خلاصه آنکه ظاهر آیه، امر به عفو و صفح در زمان قدرت است، چرا که در این زمان تحمل کردنی است، اگر زمان قدرت نباشد، باید به معارضه به مثل امر می‌شد، نه به عفو و گذشت. بنابراین مؤمنان و امیدواران به رحمت الهی از طریق عفو و بخشش دیگران، می‌توانند به امید و آرزوی خود، که همان دریافت رحمت الهی و پاداش او می‌باشد دست یابند و به آرامش حقیقی نایل شوند.

بند پنجم: وفای به عهد

قرآن کریم یکی دیگر از ویژگی‌ها و خصوصیات افراد با ایمان را، که در پرتو امید به لقای الهی، بهشت را به ارث می‌برند وفای به عهد می‌داند.^۱ بدیهی است انسانی که به وقوع روز جزا امید دارد و فرا رسیدن آن را در دل آرزو می‌کند، همواره به این مهم توجه دارد و آن را سرلوحه زندگانی خویش قرار می‌دهد.^۲

نتیجه گیری

از نتایج مهم بحث راهکارهای رفتاری افزایش امید در قرآن کریم، با تکیه بر اندیشه‌های آیت الله جوادی آملی می‌توان به نکات زیر اشاره کرد:

۱- امید به معنای انتظار، اشتیاق به روی دادن یا انجام امری همراه با آرزوی تحقق آن است.

^۱ - مؤمنون: ۸

^۲ - اسراء: ۳۴

۲- مسئله امید و امیدواری به آینده، در قرآن به دفعات متعدد و به شیوه های مختلف بیان گردیده است. از آن رو که عوامل پدید آورنده آن و موانع به هم زنده آن، ممکن است ماهیتی حقیقی و یا کاذب داشته باشند از اینرو امید را به دو قسمت ۱- امید مطلوب، صادق و حقیقی ۲- امید نامطلوب، کاذب و مجازی تقسیم کرده اند.

۳- قرآن کریم برای غنی سازی امید در انسان به ارائه راهکارهای رفتاری در حوزه فرد و اجتماع پرداخته است.

مهمترین راهکارهای قرآن در این بخش در حوزه فردی عبارتند از ذکر، نماز، تهجد و...

در قرآن علاوه بر ارائه راهکارهای فردی به ارائه راهکارهای رفتاری در حوزه اجتماع نیز پرداخته است تا آدمی علاوه بر غنی ساختن امید در درون خویش به افزایش امید در جامعه نیز کمک نماید که عبارتند از انفاق، احسان، عفو و....

۴- از مهم ترین نتایج بحث می توان به این امر مهم اشاره کرد، که امید آفرینی در سایه عمل صالح و عبادت تقویت می شود به عبارت دیگر فرآیند آفرینش و ایجاد امید در فرد، تحت تأثیر عمل صالح قرار می گیرد و نیرومندتر می شود و هم چنین با داشتن باورهای دینی و عملکردهای شایسته (از جمله عبادت) امید آفرینی تقویت می شود.

باورهای دینی راه شکوفایی و رشد استعدادها را فراهم می نماید و موجب می شود که انسان معنای زندگی را دریابد و برای آنها برنامه ی تربیتی مناسب تهیه و اجرا نماید.

منابع و مآخذ

* قرآن کریم و نهج البلاغه

الف) کتب فارسی

- ۱- اکبری، حسن، همکاران فرهنگ بزرگ سخن، ج ۱، تهران، مهارت، دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، ج ۸، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ ه.ش.
- ۲- جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، ج ۷، قم، انتشارات اسراء، ۱۳۷۸ ه.ش.
- ۳- _____، تفسیر تسنیم، ج ۱۱، قم، انتشارات اسراء، ۱۳۷۸ ه.ش.
- ۴- _____، تفسیر تسنیم، ج ۱۲، قم، انتشارات اسراء، ۱۳۷۸ ه.ش.
- ۵- _____، تفسیر تسنیم، ج ۱۶، قم، انتشارات اسراء، ۱۳۷۸ ه.ش.
- ۶- _____، جامعه در قرآن، نشر اسراء، ۱۳۹۱ ه.ش.
- ۷- دهخدا، علی اکبر، فرهنگ دهخدا، ج ۲۶، تهران، موسسه لغت نامه دهخدا، ۱۳۷۳ ش.
- ۸- سروش، عبدالکریم، علم شناسی فلسفی، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۳ ه.ش.
- ۹- کاظمی، یحیی، روشها و فنون تدریس: با تاکید بر کاربرد در مدارس ایران، تهران، جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۵ ه.ش.
- ۱۰- قریب، محمد، فرهنگ لغات القرآن.
- ۱۱- معین محمد، فرهنگ فارسی، ج ۱، تهران: امیرکبیر، چاپ بیست و سوم، ۱۳۸۵ ه.ش.

ب) کتب عربی

- ۱۲- ابن منظور، لسان العرب، ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، اسماعیلین.
- ۱۳- حماد جوهری، الصحاح، حسن مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن خلیل بن احمد، فراهیدی، العین، راغب اصفهانی.
- ۱۴- عبدالحسین طیب، اطبیب البیان، ج ۵، ارشیدالدین میبدی، کشف الاسرار، ج ۳، محمدجواد مغنیه، الکاشف، ج ۳، محمد گنابادی، بیانا لسعادة، ج ۲، عبدالرحمن بن محمد ثعالبی، جواهر الحسان، فی تفسیرالقرآن، ج ۳.
- ۱۵- ر.ک. الجامع الاحکام القرآن، ج ۲، ج ۴.
- ۱۶- ر.ک: تفسیر العیاشی، ج ۱، مجمع البیان، ج ۱-۲.
- ۱۷- رازی، فخر، تفسیر الکبیر، ج ۲۲.
- ۱۸- _____، تفسیر الکبیر، مج ۶.

ج) مقالات

- ۱۹- پرچم، اعظم، محققیان، زهرا، بررسی تطبیقی راه کارهای ایجاد و افزایش امید از دیدگاه قرآن و روان شناسی مثبت نگر، ۱۳۹۰هـ.ش.
- ۲۰- شریفی، حمید اله، راه های امید آفرینی در قرآن و موانع آن، ۱۳۹۳هـ.ش.

د) سایت